

TARİX, ETNOQRAFIYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.1.39>

UOT : 94(479.242)

ŞAHBUZ RAYONU VƏ ONUN TARİX VƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ HAQQINDA

Aytəkin QƏHRƏMANOVA

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, baş müəllim. Azərbaycan.

E-mail: aytekin1962@mail.ru

Aslan İBRAHİMOV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, baş müəllim. Azərbaycan

E-mail: tarixçi2022@mail.ru

Daxilolma tarixi: 03.03.2025

Düzəliş tarixi: 01.04.2025

Nəşrə təsdiq tarixi: 07.05.2025

XÜLASƏ

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının inzibati ərazi vahidlərindən biri olan Şahbuz diyarının qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə malik olması haqqında məlumatlar öz əksini tapıb. Bu tarix daşlaşmış kitabələrlə yanaşı, onun toponimlərində, maddi mədəniyyət nümunələrində qorunaraq günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Mənbələrdə “Şahbuz” adına ilk dəfə Eldənizlərin mis sikkə dəfinəsini göstərən xəritədə rast gəlinir. Bununla yanaşı, Şahbuz adına Teymurun tarixçisi Şərəfəddin Əli Yəzdinin “Zəfərnəmə” adlı əsərində də rast gəlinir. Lakin, Eneolit, Tunc, Dəmir dövr antik və orta əsr yaşayış yerləri və epigrafiq tədqiqatların nəticələri onu göstərir ki, Şahbuz bölgəsində həyat bütün tarixi dövrlərdə ardıcıl davam etmiş, burada yad mədəniyyət qalığı və təsiri izlənməmişdir. Eyni zamanda bunu ərazidəki qədim yaşayış yerlərinin, həmçinin Nəbi yurdu və Zorbulaq yaxınlığında Paleolit dövrünə aid yaşayış yerlərinin olması da təsdiqləyir.

Ulularımızın Naxçıvan diyarında özlərindən sonra qoyub getdikləri tarix və mədəniyyət abidələri qədim Naxçıvan diyarının Azərbaycançılıq möhürüdür. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Şahbuz bölgəsində qeydə alınan abidələrin sayı 139 olmuşdur. Onlardan 103-arxeoloji abidədir. Arxeoloji abidələrin 7-i dünya əhəmiyyətli, 30-u ölkə əhəmiyyətli, 66-ı isə yerli əhəmiyyətlidir. Şahbuz rayonunda qeydə alınan ölkə əhəmiyyətli monumental sənət əsəri 1, təbiət abidəsi 1 və yerli tarixi abidələrin sayı isə 2-dir. Şahbuz rayonunda dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli mədəniyyət abidələrindən sayılan ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidələrinin sayı 4, yerli əhəmiyyətli memarlıq abidələrinin sayı isə 11-dir. Qədim tarixə malik olan bu ərazidə qeydə alınan ölkə əhəmiyyətli pirlərin sayı 2, yerli əhəmiyyətli pirlərin sayı isə 15-dir.

Ölkəmizin bütün bölgələrində olduğu kimi, Şahbuz rayonu ərazisində olan, dini-mənəvi mədəniyyətimizin bir hissəsini təşkil edən müqəddəs yerlər: ziyarətgahlar-pirlər xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin nümunəsi kimi dəyərləndirilir. Bu qədim inanc yerləri xalqın tarixinin izlərini yaşadan və keçmişlə bu gün arasında körpü yaradan mənəvi sərvətlərimizdəndir.

Hər daşının altında bir tarix saxlanılan bu ulu diyarda hələ neçə-neçə abidələr arxeoloqların axtarışları nəticəsində aşkar ediləcək və ölkəmizin tarixi keçmişi haqqında yeni-yeni tapıntılar bugünkü və gələcək nəsillərə çatdırılacaqdır.

Açar sözlər: *Şahbuz, tarix və mədəniyyət abidələri, dünya əhəmiyyətli memarlıq abidələri, ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidələri*

О ШАХБУЗСКОМ РАЙОНЕ И ЕГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ ПАМЯТНИКАХ**Айтекин ГАХРАМАНОВА**

*Кандидат исторических наук, старший преподаватель,
Нахичеванский институт учителей, Азербайджан
E-mail: aytekin1962@mail.ru*

Аслан ИБРАХИМОВ

*Старший преподаватель, Нахичеванский институт
учителей, Азербайджан
E-mail: tarixçi2022@mail.ru*

Дата поступления: 03.03.2025

Дата исправления: 01.04.2025

Дата утверждения к публикации: 07.05.2025

АННОТАЦИЯ

В статье отражены сведения о древнем Шахбузском районе, одной из административно-территориальных единиц Нахичеванской Автономной Республики, имеющим древнюю историю и богатую культуру, где следы истории нашего народа живут в каждом камне и скале этой местности.

Эта история сохранилась в топонимах и образцах материальной культуры, а также в окаменевших надписях.

В источниках название «Шахбуз» впервые встречается на карте, изображающей клад медных монет Эльдениза. Кроме того, имя Шахбуз встречается и в работе историка Теймура Шарафеддина Али Йезди под названием «Зафарнаме». Однако результаты энеолитических, бронзовых, железных, античных и средневековых поселений и эпиграфических исследований показывают, что жизнь в районе Шахбуза продолжалась последовательно на протяжении всех исторических периодов, и инородных культурных остатков и влияний здесь не прослеживалось. В то же время это подтверждается наличием на территории древних поселений, а также поселений, относящихся к периоду палеолита вблизи Наби-Юрду и Зорбулага.

Памятники истории и культуры, оставленные нашими предками на земле Нахичевани, являются печатью азербайджанства древней земли Нахичевани. В результате проведенных исследований количество памятников, зарегистрированных в Шахбузском районе, составило 139. 103 из них являются археологическими памятниками. Из археологических памятников 7 имеют мировое значение, 30 — республиканского, 66 — местного значения. В Шахбузском районе зарегистрировано 1 монументальное произведение искусства республиканского значения, 1 памятник природы и 2 памятника местной истории.

Количество памятников архитектуры республиканского значения, которые считаются памятниками культуры мирового, республиканского и местного значения, в Шахбузском районе составляет 4, а количество памятников архитектуры местного значения — 11. Число пиров национального значения, зарегистрированных на этой территории, имеющей древнюю историю, составляет 2, а число пиров местного значения — 15.

Как и во всех регионах нашей страны, в Шахбузском районе святые места, составляющие часть нашей религиозной и духовной культуры: святыни-паломничества, ценятся как образцы духовной культуры нашего народа. Эти древние места веры относятся к числу наших духовных сокровищ, которые хранят следы истории народа и создают мост между прошлым и настоящим.

На этой великой земле, где история хранится под каждым камнем, в результате поисков археологов будет обнаружено еще немало памятников, а новые открытия об историческом прошлом нашей страны будут переданы нынешнему и будущим поколениям.

Ключевые слова: Шахбуз, памятники истории и культуры, мировое значение, национальное значение, памятники архитектуры.

SHAHBUZ DISTRICT AND ITS HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENTS

Aytekin GAHRAMANOVA

*PhD in History, Senior Lecturer, Nakhchivan
Teachers' Institute, Azerbaijan
E-mail: aytekin1962@mail.ru*

Aslan IBRAHIMOV

*Senior Lecturer, Nakhchivan Teachers'
Institute, Azerbaijan
E-mail: tarixçi2022@mail.ru*

Date of submission: 03.03.2025

Date of revision: 01.04.2025

Date of acceptance for publication: 07.05.2025

ABSTRACT

This article provides an overview of the ancient Shahbuz region, one of the administrative-territorial units of the Nakhchivan Autonomous Republic, renowned for its deep historical roots and rich cultural heritage. In this area, every stone and rock bears traces of the long and continuous history of the Azerbaijani people. These traces have been preserved in the region's toponyms, material cultural artifacts, and petrified inscriptions, all of which have survived into the present day.

The name 'Shahbuz' first appears in historical sources on a map showing a copper coin hoard from the Eldaniz period. Additionally, it is mentioned in *Zafarnama*, a historical work by Sharafeddin Ali Yazdi, the court historian of Teymur. Archaeological and epigraphic evidence from Eneolithic, Bronze, Iron Age, Antiquity, and Medieval periods confirms that life in the Shahbuz region continued uninterrupted throughout all historical epochs. Notably, no traces of foreign cultural influence have been found. This continuity is further supported by the presence of ancient settlements in the area, including sites near Nabi Yurdu and Zorbulag dating to the Paleolithic period.

The historical and cultural monuments left by our ancestors in the Nakhchivan region serve as enduring markers of Azerbaijani identity. Research has documented 139 monuments in the Shahbuz district, of which 103 are archaeological sites. Among these, 7 are classified as monuments of global importance, 30 as of national significance, and 66 as locally significant. Additionally, the district is home to one monumental artwork of national importance, one natural monument, and two local historical monuments.

In terms of architecture, the district contains 4 architectural monuments of national importance and 11 of local significance. Furthermore, the region hosts 2 nationally significant pirs (holy shrines) and 15 considered of local importance.

As in other regions of Azerbaijan, the sacred sites of Shahbuz, shrines and pilgrimage destinations, are integral parts of the country's religious and spiritual culture. These ancient sanctuaries represent the spiritual heritage of the Azerbaijani people, preserving the memory of past generations and creating a vital link between history and the present.

In this land where history lies beneath every stone, ongoing archaeological excavations will undoubtedly lead to new discoveries. These findings will continue to shed light on Azerbaijan's rich historical legacy, ensuring it is passed on to present and future generations.

Keywords: *Shahbuz, historical and cultural monuments, world importance, national importance, architectural monuments.*

Giriş

Naxçıvan diyarının gözəl səfalı, dağlar qoynunda yerləşən ərazilərindən biri də Şahbuz bölgəsidir. Bu bölgə demək olar ki, tarixin bütün dövrlərində Naxçıvanın tərkibində olmuşdur. Şahbuz bölgəsinin tarixi-mədəniyyət abidələri bütövlükdə göstərir ki, o Azərbaycanın ən qədim yaşayış yerlərindən biri olmuşdur. Belə ki, ərazidə Osmantəpə, Kükü, Keçili, Kələkli, Kolanı, Məzrə kimi eradan əvvəlki dövrlərlə səsləşən yaşayış yerləri mövcuddur. Ərazidə aşkar edilən Kolanı, Zərnətün, Qanlıgöl, Qızılbulaq, Söyüdlü və s. kimi qəbir abidələri də bölgənin qədim tarixindən xəbər verir. Ərazidə tarixən formalaşan toponimlərə nəzər saldıqda görünür ki, bu qədim diyar əski türklərin yurd yerləri, yaşayış məskənləri olmuşdur.

Şahbuz rayonu tarixini araşdırarkən onun adının etimologiyasına, təbii-coğrafi şəraitinə, tarixi abidələrinə də nəzər salınmışdır. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində “Şahbuz” adının ərazidə yaşamış türkdilli tayfaların adından götürüldüyü qənaətinə gəlinişi məlum olmuşdur. Aydın olur ki, eramızdan əvvəl məskunlaşmanın baş verdiyi Naxçıvanın digər əraziləri kimi, Şahbuz ərazisində də qədim türk tayfalarından olan subərlər, saqlar, buslar və digərləri ilə yanaşı, kəngərlər də məskunlaşmışdır. Tarixin müəyyən dövrlərində bölgə Dərəşahbuz adı ilə tanınmışdır.

Bu qədim diyarın hər daşında, hər qayasında xalqımızın tarixinin izləri yaşayır. Bu tarix daşlanmış kitabələrlə yanaşı, onun toponimlərində, maddi mədəniyyət abidələrində qorunaraq günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

1. “Şahbuz” sözünün etimologiyası

Məhz belə ərazilərdən biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonudur. Mənbələrdə “Şahbuz” adına ilk dəfə Eldənizlərin mis sikkə dəfinəsini göstərən xəritədə rast gəlinir (Bünyadov Z., 1985, s.184). Bununla yanaşı, Şahbuz adına Teymurun tarixçisi Şərəfəddin Əli Yəzdinin “Zəfərnəmə” adlı əsərində də rast gəlinir (Bağırov A., 2008, s.188). Lakin, Eneolit, tunc, dəmir, antik və orta əsr yaşayış yerləri və epigrafiq tədqiqatların nəticələri onu göstərir ki, Şahbuz bölgəsində həyat bütün tarixi dövrlərdə ardıcıl davam etmiş, burada yad mədəniyyət qalığı və təsiri izlənməmişdir (Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B., 1992, s.5; Səfərli H.F., s. 115-119). Eyni zamanda bunu ərazidəki qədim yaşayış yerlərinin, həmçinin Nəbi yurdu və Zorbulaq yaxınlığında Paleolit dövrünə aid yaşayış yerlərinin olması da təsdiqləyir.

Azərbaycanlıların etnogenezinə dair (Bağırov A., 2008, s. 188). geniş tədqiqatlar aparmış Q.A. Qeybullayev Şahbuz adı haqqında yazır ki, Şahbuz əvvəlcə qala adı olub. “Şax” komponentini “dağ qolu”, “dağ burnu”, “çıxıntısı” mənalarında “dağ qolunun çıxıntısı” kimi izah edilir (Гейбуллаев Г.А., 1986, s.109).

Lakin, “Şahbuz” sözünün etimologiyasını izah edən digər tədqiqatçılardan M.Təhmasib, T.Hacıyev, A.Bağırov, F.Rzayev “Şahbuz” adını ərazidə yaşamış türkdilli tayfaların adından götürüldüyü qənaətinə gəlirlər (Qəhrəmanova A., 2021, s.245-256). Belə ki, Q.Qeybulayevdən fərqli olaraq, M.Təhmasib Şahbuz sözünün ikinci komponentini bus/buz qəbilə adı ilə əlaqələndirir və bu adı oğuzların əsas tirəsi olan Boz oğ-Boz qəbilə, yaxud Boz adlı qəbilə və ya adı “boz olan” Midiya qəbiləsinin biri kimi, adın Bus tayfasından gəldiyi qənaətinə gəlir (Təhmasib M., 2005, s. 63). T.Hacıyev də Bus tayfa adının Şahbuz sözünün tərkibində öz əksini tapdığını yazır. A.Bağırov belə qənaətə gəlir ki, Şahbuz sözü şah və buz tərkib hissələrindən ibarətdir. O, Şahbuz adının, mənə açıqlaması ilə bağlı belə hesab edir ki, sözün *şah* komponenti vaxtilə bu ərazidə yaşamış, *saq* türk qəbilə birləşməsinin adı ilə bağlı yaranıb. Bu dildə s-ş fonetik əvəzləməsi nəticəsində *saq* sözü tədricən *şaq*, daha sonra isə *şah* şəklinə düşmüşdür. Müəllif yazır: “Güman ki, adın ikinci tərəfi də *Bus* tayfa adı ilə bağlıdır. O, Herodota (e.ə.5-ci əsr) istinadən qeyd edir ki, Midiyada mövcud olan altı tayfadan biri də *bus* olub. Buslar türk mənşəli etnos olub öz adlarını bir qisim toponimlərdə, o cümlədən Şahbuz adında da yaşatmışdılar. Beləliklə, iki türkmənşəli tayfanın adının birləşməsi nəticəsində Şahbus-Şaqbus-Şahbuz və nəhayət, Şahbuz adı əmələ gəlmişdir (Bağırov A., 2002, s. 112-114).

Dilçi alim F. Rzayev də öz tədqiqatlarında Şahbuz adının *bus* tayfaları ilə bağlılığını qeyd etməklə dilimizin ilkin yaranış dövrü söz köklərinin birhəcalı quruluşuna istinadən və türk dillərinə xas *şəs*, *səz*, *qəh*, *səsəvəzləmə*lərini nəzərə alaraq adın Sax-bus yazılışında olduğu qənaətinə gəlir. Ad bu sözlərə “*Sak busları*” və “*Həssas Bus*” mənasında da izah olunur (Rzayev. F., 2017, s. 323). Aparılan tədqiqatlar bir daha onu sübut edir ki, Şahbuz adı ərazidə yaşamış türk tayfalarından olan *sak* və *bus* tayfa adlarından götürülmüşdür.

Sak türkmənşəli tayfanın e.ə. I minilliyin birinci yarısında Naxçıvanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşmasını arxeoloji tədqiqatlar da təsdiqləyir. AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev yazır ki, Kəngərli və Şahbuz rayonlarından aşkar olunan skif tipli ox ucluqları bu tayfaların (skiflərin-A.Q.) Naxçıvanda olduğunu təsdiqləyən faktlardan biridir. Müəllif, Aşşur nənələrində xatırlanan “aşquz” və “ışquz” etnoniminin ərəb mənbələrində xatırlanan “quz”larla eyni olduğu və türklərə aid olduğuna şübhə etmir. E.ə. I minilliyin birinci yarısında Ön Asiyanın tarixində mühüm rol oynayan tayfaların olmasını sak etnonimi ilə bağlı toponimlərin olması təsdiq edir (Baxşəliyev V., Quliyeva F., 2017, s. 121).

Mənbələrdə Şahbuz *Dərəşahbuz* kimi Naxçıvan qəzasının nahiyələrindən biri kimi yazılır (İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, 1996, s. 166 ; Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, 2001, s. 26-27). Məlumdur ki, XIX əsrdə Naxçıvan qəzası mahallara bölünən zaman Dərəşahbuz nahiyəsi ləğv edilib. Dərə və Şahbuz sözlərinin birləşməsindən gələn bu ad “dərə zonası”, “dərə boyunca yerləşən Şahbuz ərazisi” mənalərini bildirir (Bağırov A., 2008, s.129). Xalq arasında Dərəşahbuza (indiki-Şahbuz şəhəri) Çayşahbuz da deyilir. Kəndşahbuz isə (indiki-Şahbuzkənd) kənd və Şahbuz sözlərinin yanaşması nəticəsində yaranıb. Birləşmədəki kənd sözü Kəndşahbuz və Çayşahbuz yaşayış məntəqələrini ayırmaq, yəni bu məntəqələri bir-birindən fərqləndirmək məqsədi daşıyır (Bağırov A., 2002, s. 28). Onu da qeyd edək ki, Kəndşahbuz və Çayşahbuz adları 1930-cu illərdə Yuxarı Şahbuz və Çay Şahbuz adları ilə də fərqləndirilmiş və Şahbuzkənd adı kimi adlandırılmışdır.

Rus tədqiqatçısı İ.Şopen də Şahbuzu Dərəşahbuz nahiyəsinin adı kimi qeyd etməklə, onun Şahbuz yaxınlığındakı hündür yerdə qalıqları olan qədim qalanın adından götürüldüyünü qeyd edir (Шопен И., 1852, c.328). O qala Şahbuzkənd ərazisində yerləşir və yerli əhali arasında Şahbuztəpə, Şahbuzqala, Şahpurqala, Subarqala kimi adlarla deyilir. Bu qala Şahbuzkənddən 1,3 km cənub şərqdədir. Hündürlüyü 1621 metrdir. Günbəzvari formadadır. Yaxınlığında orta əsrlərə aid eyniadlı qalanın xarabalıqları qalmışdır (Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cildə, cild II, , 2005, s.299). Tarixi mənbələrdə bu qalanın adının Azərbaycanın qədim torpağı olan Naxçıvan ərazisində e.ə. V minillikdə məskun olmuş subər tayfalarının adından götürüldüyü haqqında da məlumat var. Hətta bu boyların izləri 1590-cı ilin məlumatlarında keçmiş Əlincə, Şürəgel, Zebil, Talin, Dərəşahbuz və s. nahiyələrdə Subzadur (indiki-Gecəzur), Suvalı, Subərçi, Subarton, Şebzan kimi 23 məntəqə adında qalmışdır (İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, 1996, s. 124, 168, 179; Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, 1997, s. 27, 32). Naxçıvanın Şərur, Babək, Ordubad, Şahbuz, Culfa bölgələrində hazırda aktiv olan Subartan, Şahpurqala-Subarqala coğrafi məkanlarından e.ə. IV-II minilliklərə aid arxeoloji mədəniyyət nümunələrinin aşkarlanması, subarlar yaşayan bu ərazilərdə şəhər mədəniyyətinin məskunlaşma proseslərinin e.ə. V minillikdən öncə baş verdiyi tarixi faktlardır (Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cildə, cild I. Naxçıvan, 2005, s.356; Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B., 1992, s.13-14).

Elmi ədəbiyyatla yanaşı, xalq arasında “Şahbuz” sözünün mənası ilə bağlı müxtəlif rəvayətlər söylənilir: “Bir gün şah ağır xəstələnir. Qızıdırma içərisində yandığından huşsuz halda tez-tez “buz gətirin, buz gətirin”, - deyir. Yayın qızmar günlərində buz harada idi? Amma şah da külli-ixtiyar sahibi idi, nə istəsəydi, yerin təkində olsaydı belə, gərək tapılaydı. Belə də olur. Vəzir-vəkil hər yerə çaparlar göndərir. Adamlar dağlarda xəstə şahı buz axtarırlar. Deyilənə görə, o buzu bu ərazidən tapırlar, elə o vaxtdan da bu yerlər Şahbuz adlanır”.

Digər bir rəvayətdə söylənilir ki, bir şahın ölkəsində su yox imiş. Susuzluqdan camaat çox əziyyət çəkirmiş. Ancaq heç bir əlac tapılmırmış. Susuzluqdan ölənlər də az deyilmiş. Bir gün padşahın nökrəri yerə dirək bastırmaq istəyir. Yeri qazanda əli soyuq bir şeyə dəyir. Əlini atıb götürür,

görür ki, buzdur. O, qışqırır, şahı çağırır: şah, buz... Yəni demək istəyir ki, şah, buz tapmışam. Həmin vaxtdan da o şah vilayətinin adını Şahbuz qoyur (Naxçıvan folkloru. 2 cildə, cild II, 2011, s. 48).

Doğrudur, bunlar xalq arasında söylənilən rəvayətlərdir, lakin buna baxmayaraq, həqiqətən Şahbuzkənddən axan çayın sol sahilində “Dəmirli pir”dən aşağıda böyük bir daşın altında yayın əvvəllərinə qədər buz olur. Kənd əhalisi indi də ora “buzxana” deyirlər. Yaşlıların dediklərinə görə, Naxçıvan xanlarının yaylaqları olan Şahbuzkəndin “buzxana”sından yay vaxtı xanın adamları buzları Naxçıvan şəhərinə aparıb istifadə edirmişlər. K.N.Smironov “Материалы по истории и этнографии Нахисеванского края” (Naxçıvan bölgəsinin tarixi və etnoqrafiyasına dair materiallar) kitabında çox güman ki, xalq arasında olan rəvayətlərə əsaslanaraq Şahbuz toponiminin buzla əlaqəli olaraq yaranması qənaətinə gəlir. Aydın olur ki, eramızdan əvvəl məskunlaşmanın baş verdiyi Naxçıvanın digər əraziləri kimi, Şahbuz ərazisində də qədim türk tayfalarından olan subərlər, saqlar, buslar və digərləri ilə yanaşı, kəngərlər də məskunlaşmışdır (Смирнов К.Н., 2007, s. 24-25).

Saklar qədim etnoslardan biridir. Onların türkdilli xalq olduğu və eradan əvvəlki dövrlərdə Azərbaycanda dövlət yaratdığı məlumdur. Bu barədə Azərbaycan tarixində yazılır: “Saklar e.ə. VII əsrin əvvəllərində kimmer–skit dağları ilə Ön Asiyaya düşmüş və Albaniyanın ərazisində də məskən salmışdır. Albaniyada Kür çayının sağ sahilindən (Kür-Araz qovşağı daxil olmaqla) Qafqaz dağı ətəklərinə qədərki ərazini tutan saklar burada sakasin (şakaşin-türkcə”saka bənzər”, “saka oxşar”, yaxud ”sak adamı”, “Sak tayfası”) adı altında məlum idilər” (*Azərbaycan tarixi* -Qədim dövrdən bu günə kimi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), 1994, s. 42).

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Y.B.Yusifovun yazılarında da sakların m.ö. VII əsrin əvvəllərində Azərbaycana gəldikləri haqqında məlumatlar var (Юсифов Ю.Б., 1988, c. 93, 181-188). Azərbaycan xalqının etnogenezinə dair qiymətli tədqiqatları ilə seçilən Q.Qeybullayev də sakların bir türk boyu olduğunu, m.ö. VII əsrdə Azərbaycanın bütün ərazilərində məskunlaşdıqlarını yazmışdır (Гейбуллаев Г.А., 1986, 192 c.). Sak tayfa adları Şahbuz ərazisində də yer-yurd adlarında özünü qoruyub saxlamışdır. Məsələn, mənbələrdə Dərəşahbuz nahiyyəsində indiki Yuxarı Qışlaq kəndinin keçmiş adı Taxtaq, Taqtaq, Saktak kimi qeyd olunmuşdur (Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, 2001, s. 27; İravan əyalətinin icmal dəftəri. 1996, s.167). A.Bağırovun fikrincə bu ad Sak//Sağ tayfa adı (ş-s əvəzləməsi ilə) dağ anlamı bildirən taq sözünün birləşməsindən əmələ gəlib “Saklar yaşayan dağ”, “sak dağı” mənasında işlənir. Şahbuz rayonunun bugünkü Gecəzur kəndinin etimologiyasını izah edən dilçi alim F.Rzayev yazır ki, Saquzur (indiki Gecəzur) adı ilk dəfə 1334-cü ildə Osmanlı arxivinin Naxçıvana aid sənədlərində rast gəlinir. Lakin, 1590-1727-ci ilə aid sənədlərdə ad Naxçıvanın Dərəşahbuz nahiyyəsində təhrif olunmuş şəkildə “Köçəzor” və Keçəzor” kimi qeyd olunur (Bağırov A. Naxçıvanın oykonimləri. Nurlan, Bakı: 2008, s. 26). F.Rzayev bu məntəqə adını mənbələrə əsaslanıb Sak tayfa adı olmaqla “Qüvvətli Sak övladı” mənasında izah edir (Rzayev F., 2017, s.178)

Aparılan tədqiqatlar onu sübut edir ki, Sak və Bus tayfaları prototürk tayfaları olmaqla, Naxçıvan, onun əzəli və indiki torpaqlarından biri olan Şahbuz rayonunda m.ö. III minilliyin sonları, II minilliyin əvvəllərində yerli sakinlər olmuş və bu türk tayfasının adı öz mədəniyyət abidələri və onların adı ilə bağlı məntəqə adları günümüze qədər gəlib çatmışdır.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malikdir. Muxtar respublika ərazisindən əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri bu ərazidə qədim Daş dövründən başlayaraq bu diyarın ilkin yaşayış məskənlərindən biri olduğunu sübut edir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev demişdir: “Naxçıvan Azərbaycan xalqının tarixini özündə əks etdirən abidələri özündə cəmləşdirən bir diyardır”. Muxtar respublika ərazisində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hələ eramızdan əvvəl Naxçıvan ərazisində ulu əcdadlarımız yaşamış və yaratmışlar.

2. Şahbuz rayonunun tarixi və mədəni abidələri

Naxçıvan diyarının qədim ərazilərindən biri olan Şahbuz bölgəsində Eneolit, Tunc, Dəmir, Antik dövrə və orta əsrlərə aid yaşayış yerləri, qəbir abidələrinin olması onu göstərir ki, bu bölgədə də həyat bütün tarixi dövrlərdə ardıcıl davam etmişdir. Ulularımızın Naxçıvan diyarında özlərindən sonra qoyub getdikləri tarix və mədəniyyət abidələri qədim Naxçıvan diyarının Azərbaycançılıq möhürüdür.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Şahbuz bölgəsində qeydə alınan abidələrin sayı 139 olmuşdur. Onlardan 103-arxeoloji abidədir. Arxeoloji abidələrin 7-i dünya əhəmiyyətli, 30-u ölkə əhəmiyyətli, 66-ı isə yerli əhəmiyyətlidir (Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli daşınmaz və tarix və mədəniyyət abidələri, 2009, s. 66-75). Şahbuz rayonunda qeydə alınan ölkə əhəmiyyətli monumental sənət əsəri 1, təbiət abidəsi 1 və yerli tarixi abidələrin sayı isə 2-dir. Şahbuz rayonunda dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli mədəniyyət abidələrindən sayılan ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidələrinin sayı 4, yerli əhəmiyyətli memarlıq abidələrinin sayı isə 11-dir.

Rayonda qeydə alınan ölkə əhəmiyyətli pirlərin sayı 2, yerli əhəmiyyətli pirlərin sayı isə 15-dir (Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli daşınmaz və tarix və mədəniyyət abidələri, 2009, s. 66-75)

Hər daşının altında bir tarix saxlanılan bu ulu diyarda hələ neçə-neçə abidələr arxeoloqların axtarışları nəticəsində aşkar ediləcək və ölkəmizin tarixi keçmişi haqqında yeni-yeni tapıntılar bugünkü və gələcək nəsillərə çatdırılacaqdır.

Şahbuz rayonunda olan yeddi dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidələr aşağıda adları qeyd olunanlardır:

1. Haqqıxlıq nekrapolu. Nekrapol Şahbuz rayonunun Külüs kəndi yaxınlığında, Külüs çayın sol sahilində hündür təpənin üzərində yerləşir və şimal şərq və cənub şərq tərəfdən uca dağlarla əhatə olunmuşdur. Nekrapol daş qutu qəbirlərdən ibarətdir. e.ə.II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə aid edilir (Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1992, s. 61). Ərazidə 1990-cı ildə tədqiqat işləri aparılmış və dağıdılmış iki qəbir təmizlənmişdir. Qəbirlərdən insan skletinin qalıqları, ətrafından isə heyvan və quş fiqurları, çəhrayı və boz rəngli gil qab qırıqları aşkar olunmuş, tunc xəncər, nizə ucu, heyvan sümükləri, xeyli miqdarda əqiq muncuqlar, biləzik, sırğa, tuncdan üzük və pilək asmalar (cizma, çərtmə naxışlarla bəzədilmiş), küpə, kasa, qədəh və parç formalı gil qablar tapılmışdır.

2. Fərhad evi. Bu arxeoloji abidə Şahbuz rayonunun Biçənək kəndindən şərqdə, Batabat yaylağındadır (Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B., 1992, s.34). Abidə Naxçıvan-Laçın-Yevlax avtomobil yolundan sağda, Zorbulaqdan təqribən 1 kilometr şərqdədir. Fərhad evi böyük qayanın içərisində çapılmış 4 otaqdan ibarətdir. Otaqlar bir istiqamətdə gedən düz keçid yolu vasitəsilə birləşir. Tavanlar tağşəkilli, döşəmələr oval planlıdır. Divarlarda şam, yaxud çıra qoymaq üçün kiçik taxçalar qazılmışdır. Divarların dibində səki düzəldilmişdir; birinci otağın sağ küncündə quyu, ocaq yeri var. Giriş qapısının hündürlüyü 2,2 m, eni 1 m-dir. Fərhad evinin olduğu qayanın girişinin sağında qaya üzərində uzun saçlı kişi başı, solunda qadın rəsmi həkk olunmuşdur. Qayanın şimal şərq yamacında buradan keçən qədim karvan yolunun səviyyəsindən 2 m hündürlükdə, uzunluğu 5 m, eni 80 sm, dərinliyi 30 sm olan səki qazılmışdır. Səki boyunca 3 sətirlik qədim yazı (çox güman ki, mixi yazı) həkk olunmuşdur. Yaxınlıqdakı kurqan üzərində visap oğurlanmışdır. Naxçıvan şəhərindən Fərhad evinə bir mənzil karvan yolu var. Naxçıvan-Laçın-Yevlax yolu Yaxın Şərqi Cənubi Qafqazla əlaqələndirən ən əlverişli yollardan sayılırdı.

Orta əsrlərdə Naxçıvan-Batabat yolunda gediş-gəliş artdığından Fərhad evindən bir qədər şimalda iri karvansaray tikilmişdi. Yerli əhali bunu Şah Abbas karvansarası adlanır. Tədqiqatlar Fərhad evinin abidələrinin e.ə. 1-ci minilliyin sonlarına və eramızın əvvəllərinə aid olduğunu söyləməyə imkan verir (Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası, 2008, s. 124).

3. Kolanı nekrapolu. Nekrapol Kolanı kəndinin yaxınlığında, Naxçıvançayın sağ sahilində e.ə. I minilliyin əvvəllərində aid edilir və 1986-cı ildə qeydə alınıb (Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası, 2008, s. 221-222). Sal daşlardan qurulmuş 16 daş qutu qəbir öyrənilmişdir. Qəbirlərin torpaq

örtüyündən və içərisindən xeyli çəhrayı gil məmulatı, tunc silah və bədii tərtibatda hazırlanmış bəzək şeyləri (boyunbağı, üzük, sırğa, bilərzik, muncuq, düymə, quş fiqurları və s.), obsidian (dəvəgözü) lövhələr, ox ucluqları əqiq və balıqqulağından hazırlanmış muncuqlar aşkar edilmişdir. Son tunc və ilk Dəmir dövrlərinə aid edilən bir daş qutu qəbirin yan hörgü daşları üzərində sxematik şəkildə çəkilmiş atlı rəsmi və müxtəlif piktoqrafik işarələr sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə Gəmiqaya təsvirləri ilə eynilik təşkil edir.

Tapıntılar Şahbuz rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyində və Naxçıvan Dövlət Tarix muzeyində saxlanılır. Materiallar Naxçıvan ərazisi üçün səciyyəvi olub. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrində analogiya tapır.

4. Kükü nekrapolu. Tunc dövrünə aid edilən bu arxeoloji abidə Şahbuz rayonunun Kükü kəndinin içərisindədir. Tikinti işləri zamanı abidənin qədim qəbirlər olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində birinci qəbirdən iri monoxrom boyalı küpə və boz rəngli qablar, həmçinin iribuynuzlu heyvan sümükləri aşkar edilmişdir. Bəzi yerlərdə nazik kül təbəqəsinə, daha dərinliklərdə isə iri daşlara təsadüf olunmuşdur. Tapıntılara əsasən 3 m dərinlikdə yerləşən qəbrin (uzunluğu 2,5 m) salamat qalan hissəsinin eni 0,6 m idi.

İkinci qəbir tamamilə dağıdılmışdır. Salamat qalan hissəsinin uzunluğu 4 m, eni 0,6 m olub, birinci ilə eyni istiqamətdə idi. Dağıdılmış qəbirin boz rəngli gil qablardan (küpə, kasa, badya tipli qab qırıqları) ibarət avadanlığının üzərini örtən kül qalıqlarına təsadüf edilmişdir. Qəbir boyu heyvan sümükləri səpələnmişdir. Qəbirdən nizə ucluğu və tunc sancaqlar da tapılmışdır.

Aşkar edilmiş gil məmulatına əsasən Kükü nekrapolu e.ə. III min illiyin sonu, II minilliyin əvvəllərinə aid edilir (Baxşəliyev V, 2008, s. 258-260).

5. II Sarıdərə nekrapolu. Bu abidə Kükü kəndində Küküçayın sağ sahilində, dağ silsiləsinin çaya enən yamacında yerləşir. Ərazi uzun müddət əkin sahəsi kimi istifadə edildiyindən dağıntıya məruz qalmışdır. Nekropoldakı oval təbəqədən (hündürlüyü 1,5 m) ibarət kurqanların dördü salamat qalmışdır. Tədqiqat zamanı (1987) kurqanlardan boz rəngli gil qab (əsasən, kasa tipli qablar) qırıqları, möhrə döşəmə üzərində sklet qalıqları, dən daşı, çəhrayı rəngli əqiqdən hazırlanmış muncuqlar aşkar edilmişdir. Qəbir daşlarının birinin üzərindəki piktoqrafik işarələr çox güman ki, qədim insanların axirət dünyasına inamı ilə bağlı olmuşdur. Tapıntıların son Tunc və ilk Dəmir dövrlərinə aid olduğu ehtimal edilir (Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası. Naxçıvan: 2008, s. 415).

6. Sarıdərə nekrapolu III. Bu abidə ikinci nekropolun şimal-şərqində, kurqanlardan bir qədər aralıda yerləşir. Nekropol Küküçaya tökülən azsulu çayın yatağına enən yamacda yerləşdiyindən onun bir hissəsi sel suları tərəfindən yuyulub dağıdılmışdır. Nekropol V.B.Baxşəliyev tərəfindən tədqiq edilmişdir. Tədqiqat zamanı nekropolda yeddi qəbir abidəsi öyrənilmişdir. Tədqiq edilən qəbirlər üçün kollektiv dəfn adəti xarakterik olmuşdur.

Qəbirlərdən aşkar olunan arxeoloji materialların əksəriyyəti boz rəngdə bişirilmiş keramika məmulatından ibarətdir. Keramika məmulatının az bir qismi çəhrayı rənglidir. Qəbir avadanlığının bir qismi tuncdan hazırlanmış boyunbağı, sırğa, üzük və s. əşyalardan ibarətdir. Yeddinci qəbrin materialları arasında altı ədəd obsidian ox ucluğu da vardır.

Sarıdərə nekropolundan aşkar olunmuş materialları e.ə II minilliyin sonuna-e.ə XII-X əsrlərə aid etmək olar (Baxşəliyev V, 2008, s. 263, pdf).

7. Osmantəpə yaşayış yeri. Bu yaşayış yeri Azərbaycanın görkəmli arxeoloqlarından biri olan Osman Həbibullayevin şərəfinə belə adlandırılmışdır. Abidə 2021-ci ildə AMEA-nın müxbir üzvü tarix elmləri doktoru, professor V.Baxşəliyev tərəfindən qeydə alınmışdır. Osmantəpə yaşayış yeri Şahbuz rayonunun Kükü kəndi yaxınlığında, dəniz səviyyəsindən 2400 m yüksəklikdə yerləşir. Yaşayış yerinin bir qismi su altında qalıbdır. Bu sahədə çoxlu gursulu bulaqlar olduğundan yaşayış yerinin ətrafı indi də maldar əhali tərəfindən yurd yeri kimi istifadə olunur. Bu bulaqların suyunu toplamaq üçün qəza rəisi Şəngirey 1865-ci ildə burada bənd tikdirmiş və Qanlıgöl su anbarı yaratmışdır (Абибуллаев О.А. 1982, 316 с., s.25-26). Araşdırmalar zamanı yaşayış yerinin yarımqazma formasında olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Yaşayış yerindən 300-dən artıq obsidian əmək alətləri aşkar edilmişdir. Tapılan əmək alətləri qaşovlar, ox ucluqlar, oraq dişləri, ərsinlər,

burğular, sıyrığaclar, itiucular, oraq dişləri, bıçaqlar, nizə uclarından ibarətdir. Əmək alətlərinin bəziləri Mezolit və Erkən Neolit dövrü abidələrindən məlumdur. Aşkar edilən qısa saplaqlı ərsinlərin bəziləri Cənubi Qafqazın Son Neolit dövrü abidələrindən deyil. Tədqiqatçıların fikrincə, bu onu göstərir ki, Osmantəpə yaşayış yeri qədim tarixə malikdir.

Ərazidə aşkar edilən keramika məmulatları obsidian tapıntılarla müqayisədə azdır (23 ədət). Onlar narın qum qarışığı olan gildən hazırlanmışdır. Keramika məmulatları qırmızı, boz və qara rənglə bişirilmişdir.

Araşdırmalar nəticəsində Osmantəpə sakinlərinin yarımqazma tipli evlərdə yaşadıkları və onların başlıca olaraq maldarlıq və yığıcılıqla məşğul olduqları müəyyən edilir.

Tədqiqatçılar yaşayış yerini e.ə. 9500-7000-ci illərə aid edir və belə qənaəətə gəlinir ki, Osmantəpə yaşayış yeri daş dövrünün ən yeni abidəsidir (Baxşəliyev. V., 2021 №1, s. 57-69).

Şahbuz rayonunda ölkə əhəmiyyətli adları qeyd olunan arxeoloji abidələr:

1. Ağbulaq nekrapolu (e.ə. I əsr- b.e. I-II əsrləri) Ağbulaq kəndi;
2. Ağdaban qalası (I-X əsrlər) Şada kəndi;
3. Badamlı qəbiristanlığı (XVI-XIX əsrlər) Badamlı kəndi;
4. Batabat kurqanları (e.ə. II-I minilliklər) Batabat yaylağı;
5. Batabat nekrapolu (e.ə. II-I minilliklər) Batabat yaylağı;
6. Çəpər obası (I-VIII əsrlər) Biçənək kəndi;
7. Əyrək yaşayış yeri (X-XVIII əsrlər) Külüs kəndi;
8. Güney Qışlaq qəbiristanlığı (XVII-XX əsrlər) Güney Qışlaq kəndi;
9. Haqqıxlıq yaşayış yeri (e.ə. II-I minilliklər) Külüs kəndi;
10. Kolanı Yaşayış yeri (V-XVIII əsrlər) Kolanı kəndi;
11. Kükü I yaşayış yeri (e.ə. II-I əsrlər) Kükü kəndi;
12. Kükü II yaşayış yeri (e.ə. II-I əsrlər) Kükü kəndi;
13. Külüs yaşayış yeri (e.ə. XI-VI əsrlər) Külüs kəndi;
14. Külüs nekrapolu (e.ə. II-I minilliklər) Külüs kəndi;
15. Mahmudoba nekrapolu (e.ə. I minillik) Mahmudoba kəndi;
16. Qaladibi yaşayış yeri (e.ə. VII-IV əsrlər) Kükü kəndi;
17. Qarnıyarıq yaşayış yeri (e.ə. I minillik) Kolanı kəndi;
18. Sarıdəre yaşayış yeri (e.ə. III-I minilliklər) Qızıl Qışlaq kəndi;
19. Sarıdəre I nekrapolu (e.ə. III minillik). Qızıl Qışlaq kəndi;
20. Söyüdlü yaşayış yeri (IX-XVIII əsrlər). Kolanı kəndi;
21. Şahbuzkənd nekrapolu (XV-XVII əsrlər). Şahbuzkəndi;
22. Şahbuz nekrapolu (XIV-XVIII əsrlər) Şahbuzkəndi;
23. Şahbuz yaşayış yeri (I-XVIII əsrlər). Şahbuzkəndi;
24. Şamlar nekrapolu (e.ə. X-IX əsrlər). Mahmudoba kəndi;
25. Şamlar yaşayış yeri (e.ə. IX-IV əsrlər). Mahmudoba kəndi;
26. Şahpur qalası (I-XVI əsrlər). Şahbuzkəndi;
27. Topaşan qəbiristanlığı (XVII-XX əsrlər). Qışlaq kəndi;
28. Türkeş nekrapolu (I-II əsrlər) Türkeş kəndi;
29. Türkeş qəbiristanlığı (XVI-XX əsrlər) Türkeş kəndi;
30. Dərə Şahbuz yaşayış yeri (e.ə. V-IV minilliklər). Külüs kəndindən qərbdə, Şahbuzçayının sağ sahilində yerləşir.

Şahbuz rayonunun ölkə əhəmiyyətli arxeoloji abidələri içərisində istehkam və müdafiə xarakterli qalalar da mövcuddur ki, onlardan biri erkən Orta əsr tarixi ilə bağlı, yuxarıda adı qeyd olunan ölkə əhəmiyyətli *Şahpurqala-Şahbuzqaladır*. Tədqiqatçılar bu qalanı I-XVI əsrlərə aid edirlər. Qala Şahbuzkəndin yaxınlığında Naxçıvançayının sol sahilində hər tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunmuş hündür dağın üzərində yerləşir. Xalq arasında çoxdan məlum olmasına baxmayaraq, arxeoloji abidə kimi 1990-cı ildə AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən qeydə alınmışdır (Baxşəliyev V., Quliyeva F., 2017, s. 133). Qalanın sahəsi 1300 kv.m-dir. Qalaya qalxan

yol qayalıq olub olduqca çətin keçirilirdi. Qalaya qalxan yeganə yol cənub-şərq tərəfdədir. Qalaya qalxan çıxır kiçik meydançaya çıxır. Qayanın üzərində diametri 1,2 metr olan dairəvi quyu qazılmışdır. Arxeoloq, AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev yazır ki, Əlincə qalada da hovuzlar qayanın aşağı hissəsində qazılmış və su ehtiyatı saxlamaq məqsədi daşmışdır (Baxşəliyev V., Quliyeva F, 2017, s. 14). Tədqiqatçıların verdiyi məlumatlara görə, qalanın yerləşdiyi yer çoxbucaqlı meydança şəkilindədir. Qayanın içərisində dördkünc formalı otaq qazılmışdır. Otağın uzunluğu 4 m, eni isə 3,6 m-dir. Qalanın içərisində qayada çapılmış daha iki otaq aşkar edilmişdir. Otaqların birinin uzunluğu 4 m, eni 2,5 m, digərinin isə uzunluğu 4,5 m, eni 3 m, qapının eni isə 80 sm-dir. Tədqiqatçılar qaladan toplanmış gil məmulatına və tikinti qalıqlarına əsasən belə qənaətə gəlirlər ki, burada eramızın əvvəllərindən XV-XVI əsirlərdək həyat davam etmişdir. Tədqiqatçılar belə qənaətə gəlir ki, Şahpurqaladan həm müdafiə məqsədilə, həm də gözətçi məntəqəsi kimi istifadə edilmişdir. Bu barədə Nailə Vəlixanlı Əl-Bəlazuriyə və İbn əl-Əsirə istinadən yazır ki, Naxçıvan qalalarının-Naxçıvançayın sol sahilində eyni adlı yaşayış məntəqələri yaxınlığında yerləşən Vays-Vayxır, Şahbuz (Şahabuz), eləcə də Şahpurqala, Naxçıvan şəhərinin cənubunda olan Yəzidabad (Köhnə qala), Arpaçayın sol sahilində Aşağı Yaycı kəndində ucalan Yaycı və başqalarının arxeoloji tədqiqinin nəticələri ətraf ərazinin relyefinə uyğun inşa edilmiş bu qalaların çox vaxt əlavə müdafiə istehkamları və bürclərlə möhkəmləndiklərini, içərisində müxtəlif təyinatlı tikililərin salındığını, əksəriyyətinin bu gün yalnız xarabalıqları qalsa da, vaxtilə bütövlükdə diyarın, o cümlədən, yaxınlıqdakı şəhər və digər yaşayış məntəqələrinin işğalçılardan müdafiəsində mühüm rol oynadıqlarını təsdiq edir. Mənbələrdə, həmçinin Şahpurqalanın bərpası haqqında da məlumatlar öz əksini tapıb. Naxçıvan tarixi kitabına istinadən deyə bilərik ki, ərəb müəllifləri Yaqut Həməvi və Bəlazurinin məlumatına görə Sasani şahı Ənuşirəvanın (531-578) Sisacanda (Sunik) Vays, al-Kilab və aş-Şahabus qalalarını bərpa etdirdiyi haqqında məlumat vermişdir. Bununla yanaşı, kitabda aş-Şahbusun Naxçıvanda olan Şahbuz oykonimi ilə uyğun olduğu da qeyd edilir (Naxçıvan tarixi: 3 cildə, cild I, Naxçıvan, Əcəmi, 2013, s. 152).

Şahbuz rayonundan qeyd olunan yerli əhəmiyyətli arxeoloji abidələr:

1. Ağbulaq II nekropolu (XVI-XVIII əsrlər). Ağbulaq kəndi;
2. Ağbulaq I yaşayış yeri (e.ə. I əsr-b.e.I-II əsrləri). Ağbulaq kəndi;
3. Ağbulaq I yaşayış yeri (XVI-XVIII əsrlər). Ağbulaq kəndi;
4. Anabad yaşayış yeri (III-V əsrlər). Güney Qışlaq yaşayış yeri;
5. Armudlu gədik nekropolu (I-II əsrlər). Badamlı kəndi;
6. Ayrınc nekropolu (XV-XVIII əsrlər). (XV-XVIII əsrlər). Ayrınc kəndi;
7. Biçənək qəbiristanlığı (XVI-XX əsrlər) Biçənək kəndi;
8. Danzıl yaşayış yeri (XIX-XX əsrlər). Mahmudoba kəndi;
9. Daşdüşən yaşayış yeri (I-X əsrlər). Badamlı kəndi;
10. Daşdüşən nekropolu (I-VII əsrlər). Badamlı kəndi;
11. Dəmlə yaşayış yeri (V-VIII əsrlər). Güney Qışlaq yaşayış yeri;
12. Dəyirmanyeri yaşayış yeri (XVII-XIX əsrlər). Keçili kəndi;
13. Dibək yaşayış yeri (XVII-XIX əsrlər). Kolanı kəndi;
14. Eyvaz yaşayış yeri (XIV-XVII əsrlər). Ayrınc kəndi;
15. Əşkəb yaşayış yeri (XVII-XX əsrlər). Külüs kəndi;
16. Əyrək nekropolu (XVI-XIX əsrlər). Külüs kəndi;
17. Əyriqözü yaşayış yeri (XVI-XX əsrlər). Külüs kəndi;
18. Gilənarlı çala (I-VIII əsrlər). Batabat yaylağı;
19. Göllər nekropolu (XVI-XVIII əsrlər). Biçənək kəndi;
20. Güney nekropolu (IV-X əsrlər). Güney Qışlaq kəndi;
21. Xarabalıq yaşayış yeri (III-VIII əsrlər). Ağbulaq kəndi;
22. Xinzirək nekropolu (XIV-XIX əsrlər). Biçənək kəndi;
23. Xinzirək yaşayış yeri (XIV-XIX əsrlər). Biçənək kəndi;
24. Kaha dərəsi yaşayış yeri (XVII-XVIII əsrlər). Biçənək kəndi;

25. Kaha dərəsi torpaq yolu (IV-XVIII əsrlər) Biçənək kəndi;
26. Keçili yaşayış yeri (IX-XIII əsrlər). Keçili kəndi;
27. Keçili qəbiristanlığı (XVI-XX əsrlər). Keçili kəndi;
28. Kəhriz yaşayış yeri (III-VIII əsrlər). Mahmudoba kəndi;
29. Kələkli nekrapolu (XVIII-XIX əsrlər). Kükü kəndi yaxınlığında;
30. Kələkli I yaşayış yeri (V-VIII əsrlər). Güney Qışlaq kəndi;
31. Kələkli II yaşayış yeri (VIII-XIII əsrlər). Yuxarı Qışlaq kəndi;
32. Kolanı qəbiristanlığı (IX-XX əsrlər). Kolanı kəndi;
33. Kolanı yurdu (XVII-XX əsrlər). Kolanı kəndi;
34. Kolluq yaşayış yeri (III-VIII əsrlər). Keçili kəndi;
35. Köhnəqala nekrapolu (XVI-XVII əsrlər). Şahbuzkəndi;
36. Köhnəqala yaşayış yeri (XIV-XVIII əsrlər). Şahbuzkəndi;
37. Köhnəkənd (XVII-XIX əsrlər). Şada kəndi;
38. Qanlıgöl Nekrapolu (XIV-XVIII əsrlər). Kükü kəndi yaxınlığında;
39. Qaragöl yaşayış yeri (XVII-XVIII əsrlər). Kükü kəndi;
40. Qaraboya yaşayış yeri (XI-XIX əsrlər). Şada kəndi yaxınlığında;
41. Qaradaş yurdu (XVIII-XIX əsrlər). Ağbulaq kəndi;
42. Qarapir yaşayış yeri (XVIII-XIX əsrlər). Külüs kəndi;
43. Qızıl Qışlaq yaşayış yeri (I-XV əsrlər). Qızıl Qışlaq kəndi;
44. Qızılbuluq nekrapolu (III-VI əsrlər). Batabat yaylağı;
45. Qızıltapılan yaşayış yeri (VII-XVII əsrlər). Ağbulaq kəndi;
46. Qonaqgörməz yaşayış yeri (XVII-XIX əsrlər). Batabat yaylağı;
47. Quzey nekrapolu (XI-XVII əsrlər). Kolanı kəndi;
48. Quzey yaşayış yeri (V-XVIII əsrlər). Kolanı kəndi;
49. Mahmudoba yaşayış yeri (XIII-XVII əsrlər). Mahmudoba kəndi;
50. Məzrə yaşayış yeri (XII-XVII əsrlər). Köhnə Məzrə kəndi;
51. Nohur qəbiristanlığı (XVIII-XX əsrlər). Ayrınc kəndi;
52. Nohur yaşayış yeri (XI-XIV əsrlər). Ayrınc kəndi;
53. Nursu nekrapolu (XV-XVI əsrlər). Nursu kəndi;
54. Ordu yurdu yaşayış yeri (VII-VIII əsrlər). Mahmudoba kəndi;
55. Orta yal nekrapolu (VIII-X əsrlər). Güney Qışlaq kəndi;
56. Söyüdlü nekrapolu (IX-XVIII əsrlər). Kolanı kəndi;
57. Susuz yurd yaşayış yeri (XVIII-XIX əsrlər). Kolanı kəndi;
58. Şamlar II nekrapolu (XVI-XVIII əsrlər). Biçənək kəndi;
59. Şamlar II yaşayış yeri (XVI-XVIII əsrlər). Mahmudoba kəndi;
60. Yanıx yaşayış yeri (V-VIII əsrlər). Güney Qışlaq kəndi;
61. Yemişəndərə yaşayış yeri (XVIII-XIX əsrlər). Badamlı kəndi;
62. Yuxarı Qışlaq qəbiristanlığı (XVI-XX əsrlər). Yuxarı qışlaq kəndi;
63. Zərnətün nekrapolu (XVIII-XX əsrlər). Zərnətün kəndi;
64. Zərnətün yaşayış yeri (XVIII-XX əsrlər). Zərnətün kəndi;
65. Zırnel qəbiristanlığı (XVIII-XX əsrlər). Zırnel kəndi;
66. Zırnel yaşayış yeri (XVI-XX əsrlər). Zırnel kəndi.

Araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, Şahbuz rayonunda qeydə alınan dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli arxeoloji abidələrin sayı 73-dür.

Şahbuz ərazisində 2-i yerli əhəmiyyətli tarixi abidə qeydə alınmışdır ki, onlardan biri Badamlı kəndində XVI-XIX əsrlərə aid olan Badamlı kahaları, digəri isə yenə həmin kənddə XVI-XVII əsrlərə aid olan Badamlı kəhrizidir.

Şahbuz rayonunda ölkə əhəmiyyətli monumental sənət abidəsi Şahbuz rayon İcraiyyə Hakimiyyətinin qarşısında 2005-ci ildə ucaldılan ümummilli lider Heydər Əliyevin büstüdür.

Naxçıvan Muxtar Respublika ərazisi, həmçinin onun inzibati ərazi vahidi olan Şahbuz rayonu müxtəlif dövrlərə aid memarlıq abidələri ilə zəngindir. Müasir dövrə qədər gəlib çatmış, eləcə də müasir dövrdə inşa edilən memarlıq abidələri xalqın inşaat mədəniyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərini və eləcə də xalqımızın mədəniyyətini öyrənməyə imkan verən qiymətli mənbələrdir. Lakin, tarixən ərazidə gedən müharibələr, təbii fəlakətlər abidələrin bir qisminin dağılmasına, hətta yox olmasına gətirib çıxarmışdır.

Ölkəmizin hər yerində olduğu kimi, muxtar respublika ərazisində də mədəniyyətimizin, xüsusilə memarlığımızın inkişaf səviyyəsi haqqında məlumat verən qaynaqlar yazılı ədəbiyyatla yanaşı, günümüzədək gəlib çatan və günümüzdə də yeni yaradılan maddi mədəniyyət abidələridir. Bu abidələr əsasən dini-məscidlər, pirlər, xatirə abidələri-türbələr, o cümlədən mülki xarakterli, yəni karvansaraylar və körpülərdir. Bu mədəniyyət abidələri dünya, ölkə və yerli xarakterə malikdirlər. Şahbuz rayonunda qeydə alınan ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidələri:

1. Batabat karvansrayı (XVII-XVIII əsrlər). Batabat yaylağı;
2. Badamlı türbəsi (XIV-XVI əsrlər). Badamlı kəndi;
3. Batabat müdafiə divarları (I-X əsrlər). Batabat yaylağı;
4. Qanlıgöl bəndi (XIX əsr). Kükü kəndi.

Şahbuz rayonunda qeydə alınan yerli əhəmiyyətli memarlıq abidələri:

1. Aşağı Qışlaq I məscidi (XX əsr). Aşağı Qışlaq kəndi;
2. Aşağı Qışlaq II məscidi (XIX əsr). Aşağı Qışlaq kəndi;
3. Biçənək körpüsü (XX əsr). Biçənək kəndi;
4. Güney Qışlaq məscidi (XIX əsr). Güney Qışlaq kəndi;
5. Keçili məscidi (XVIII əsr). Keçili kəndi;
6. Kolanı məscidi (1991-ci il). Kolanı kəndi;
7. Kükü məscidi (XIX-XX əsrlər). Kükü kəndi;
8. Külüs məscidi (XIX-XX əsrlər). Külüs;
9. Şahbuzkənd məktəbi (XIX əsr). Şahbuzkəndi;
10. Şahbuzkənd məscidi (XIX əsr). Şahbuzkəndi;

Türkeş məscidi (XIX əsr). Türkeş kəndi. (Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli daşınmaz və tarix və mədəniyyət abidələri, 2009, s. 66-75).

Təbiət sanki öz memarlıq fırçası əlinə alıb şahbuzlulara dağların qoynunda gözəl təbiət abidələri yaratmışdır. Bu abidələrdən biri Qonaqgörməz yaylağında olan Gəlinqaya təbiət abidəsidir. Təbii qaya parçasından ibarət olan abidə insan fiqurunu xatırlatdığına görə Gəlin qayası adlandırılmışdır. Xalq arasında olan rəvayətə görə o, özünü düşmənlərdən qorumağa çalışan namuslu bir qadının daşlaşmış heykəlidir. Abidə Azərbaycan xalqının daşa dönmə ilə bağlı inanclarını əks etdirir. Əfsanənin yaranma tarixini e.ə. III-II minilliklərə aid etmək olar (Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası, 2008, s. 125). Daşa dönmə, daşa bağlı inanclar, daş motivi ilə bağlı əfsanələrin belə geniş yayılması xalqımızın qədim mifoloji, tarixi dünyagörüşündən irəli gəlir (İsmayıl M., 2008, s. 62).

Şahbuz rayonunda mədəniyyət abidələrindən sayılan və qeydə alınan ziyarətgahlar əsasən ölkə və yerli əhəmiyyətli pirlərdir. Ölkəmizin bütün bölgələrində olduğu kimi, Şahbuz rayonu ərazisində olan, dini-mənəvi mədəniyyətimizin bir hissəsini təşkil edən müqəddəs yerlər: ziyarətgahlar-pirlər xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin nümunəsi kimi dəyərləndirilir. Bu qədim inanc yerləri xalqın tarixinin izlərini yaşadan və keçmişlə bu gün arasında körpü yaradan mənəvi sərvətlərimizdəndir.

M.Nemət yazır ki, *“pir”* türk sözü olub, *“bir”*lə əlaqəlidir. *“Pir”*, *“bir”* sözü çox güman ki, birinci, yəni öndə gedən, mürşid mənasını bildirir (Nemət M., 1992, s. 6).. AMEA-nın müxbir üzvü H.Səfərli qeyd edir ki, *“pir”* eyni zamanda sufi təriqəti rəhbərlərinə verilən ən yüksək tituldur (Səfərli H. 2017, s. 96).

Pirlərdə həm İslam dinin, həm də İslamdan öncəki inancların izləri özünü açıq şəkildə büruzə verir.

Rayonda qeydə alınan ölkə və yerli əhəmiyyətli ziyarətgahlar:

Ölkə əhəmiyyətli ziyarətgahlar:

1. Dərə piri (XIII-XIV əsrlər). Nursu kəndi;
2. Ziyarət piri (XVIII-XIX əsrlər). Nursu kəndi.

Yerli əhəmiyyətli ziyarətgahlar:

1. Badamlı piri (XI-XIV əsrlər). Badamlı kəndi;
2. Badamlı II piri (XVI-XVIII əsrlər). Badamlı kəndi;
3. Cəviz piri (I-XVII əsrlər). Güney Qışlaq kəndi;
4. Dəmirli piri (III-VII əsrlər). Şahbuzkəndi;
5. Əşkab piri (XVII-XVIII əsrlər). Külüs kəndi;
6. Novruzun piri (XVI əsr). Keçili kəndi;
7. Kahalı piri (e.ə. II-I minilliklər). Külüs kəndi;
8. Kaha dərəsi piri (V-VIII əsrlər). Biçənək kəndi;
9. Qara piri (XVI-XVII əsrlər). Külüs kəndi;
10. Qara piri (e.ə. II-I minilliklər). Nursu kəndi;
11. Qoca piri (XI-XIV əsrlər). Güney Qışlaq kəndi;
12. Qoyunlubaba piri (IX-XI əsrlər). Nursu kəndi;
13. Sarı piri (e.ə. I minillik). Külüs kəndi;
14. Yemişəndərə piri (XVI-XVII əsrlər). Badamlı kəndi;
15. Yuxarı Qışlaq piri (XIV-XVII əsrlər). Yuxarı Qışlaq kəndi (Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli daşınmaz və tarix və mədəniyyət abidələri, 2009, s. 66-75).

Bu gün Şahbuz rayonunun ərazisində aparılan yenidənqurma, quruculuq və abadlıq tədbirləri nəticəsində yaraşıqlı inzibati tikililər, milli və müasir arxitekturalı binalar, ticarət mərkəzləri, qədim üslubda meydanlar, köşklər inşa edilmiş, yollar boyu kəndlər abadlaşdırılmışdır.

Şahbuz rayonu ərazisində tarixi-memarlıq abidələrindən orta əsrlərə aid qala, bürç, müdafiə istehkamları, həmçinin karvansara, piri, məscid və s. mühafizə olunur. Mühüm elmi və tarixi əhəmiyyət kəsb edən nadir abidələr əsaslı şəkildə bərpa olunmuşdur. Bundan əlavə rayonun ərazisindən keçən çayların üzərində olan körpülərin bəziləri yenidən təmin olunub. Bəzi ərazilərdə isə yeni körpülər salınıb. Məsələn, Sələsüz kəndi yaxınlığında XVIII əsrə aid olan körpü yenidən təmir olunub, Mahmudoba, Nursu kəndlərinin Şahbuz şəhərinin bir hissəsini birləşdirən avtomobil yollarının üzərində 4 körpü bərpa edilib, Şahbuzkənd ərazisindən keçən Keçili çayı üzərində yeni körpü salınıb, Şahbuz rayonunun Kiçikoba kəndinin girişində yerləşən Naxçıvançay üzərində olan körpü yenidən təmir edilib və s.

Görkəmli dövlət xadiminin siyasi kursunu bütün sahələrdə uğurla davam etdirən ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev dövlət atributlarımıza xüsusi ehtiramla yanaşır. Dövlət başçısının 2007-ci il 17 noyabr tarixli Sərəncamına əsasən Bakı şəhərində Dövlət Bayrağı Meydanı yaradılmışdır. “Ginnes” dünya rekordları təşkilatı 2010-cu il mayın 29-da Azərbaycanın Dövlət Bayrağı dirəyinin dünyada ən hündür bayraq dirəyi olduğunu təsdiq edib. Fərəhli haldır ki, dünyanın ən hündür bayraq dirəyinin ucaldığı Bakıdan sonra ölkəmizin əksər bölgələrində üçrəngli bayrağımızın şərəfinə meydanlar yaradılmışdır. Belə Bayraq meydanlarından biri də dövlət atributlarımıza sevgi və hörmətin göstəricisi kimi Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır. Muxtar respublikamızda dövlət rəmzlərinin qorunması, yaşadılması və təbliğinə böyük diqqət göstərilir, dövlət rəmzlərimiz və atributlarımız daim uca tutulur. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi tərəfindən 2014-cü il 22 avqust tarixdə imzaladığı “Naxçıvan şəhərində Dövlət Bayrağı Meydanı və Muzeyinin yaradılması haqqında” Sərəncam bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 2014-cü il noyabrın 17-də Dövlət Bayrağı Meydanı və Muzeyinin təntənəli açılış mərasimi keçirilmişdir. Naxçıvan şəhərindəki Bayraq Meydanında unikal quruluşa malik Bayraq Muzeyi yaradılmışdır. Bayraq dirəyinin ətrafında yaradılmış muzey səkkizguşəlidir. Meydanda dalğalanan Dövlət Bayrağının uzunluğu 20, eni 10, bayraq dirəyinin hündürlüyü isə 57 metrdir. Muzeydə

nümayiş olunan ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının ali qanunverici orqanında qəbul edilən “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət rəmzləri haqqında” Qərarın surəti və həmin tarixi günə aid fotosəkillər, tarixən Naxçıvan ərazisində mövcud olmuş dövlətlərin, eləcə də Naxçıvan xanlığının bərpa olunmuş bayraqları, gerbləri və inzibati xəritələri, Naxçıvan xanlığının süvari dəstələrinə verilən bayraqlar, döyüşçü libasları, Naxçıvan Muxtar Respublikasının müxtəlif illərdə qəbul olunmuş konstitusiyaları dövlətçilik tariximizi, Naxçıvanda mövcud olmuş qədim dövlətlərin tarixini öyrənməyə geniş imkanlar yaradır, gənc nəslin dövlətçilik ənənələrinə sədaqət ruhunda tərbiyə edilməsi işində mühüm rol oynayır.

Naxçıvan şəhərindəki Bayraq Meydanından sonra muxtar respublikanın digər bölgələrində də istifadəyə verilən Bayraq meydanlarında üçrəngli bayrağımız dövlət atributlarımıza olan sevgi və hörmətin göstəricisi, qələbənin simvolu kimi əbədi yüksəkliyə qaldırılmışdır.

Muxtar respublikanın Şahbuz rayonunda 18 noyabr 2015-ci ildə Bayraq Meydanı yaradılıb. Meydandakı bayraq dirəyinin hündürlüyü postamentlə birlikdə 50 metrdir. Burada dalğalanan bayrağın uzunluğu 16, eni isə 8 metrdir. Səkkizguşəli ulduz formasındakı postament eyni quruluşa malik sütunlarla əhatə olunub. Milli ornamentlərin əks olunduğu memarlıq elementləri ilə dizayn edilmiş Bayraq Meydanında müasir işıqlandırma sistemləri quraşdırılıb, gülkarlıqlar salınıb, oturacaqlar qoyulub. Həmçinin meydanın ətrafında da geniş abadlıq işləri görüldü, 4 hektar ərazidə meyvə bağı salınıb.

1967-70-ci illərdə ən təmiz havası olan Şahbuz rayonundakı 2050 m yüksəklikdəki Biçənək meşəsində Azərbaycan EA-nın N.Tusi adına Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının Naxçıvan (Batabat) şöbəsi yaradılmışdır. Rəsədxanadakı 2m-lik reflektor və 60 sm-lik ulduz teleskopunun köməyi ilə günəş tutulması halları və ulduzların fiziki xassələri öyrənilir.

Elmi-tədqiqat müəssisəsində coğrafi en dairəsinin təqribən 39,5⁰ olması, Günəşin cənub səmasının görünməyən hissəsinin müşahidəsi mümkündür. Şamaxıdakı Astrofizika Rəsədxanası ilə birlikdə əməkdaşlıq edərək günəş sistemindəki tədqiqatlar aparılırdı. Bu rəsədxana Sankt-Petburqdan sonra dünyada ən iri dairəli teleskopu olan rəsədxanadır. Təsədüfi deyil ki, 1975-ci ildə dünyanın 65 ölkəsindən gələn alimlər günəşin tutulmasını Batabat rəsədxanasından müşahidə etmişlər (Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatı 90 ildə, Əcəmi, 2015, s. 30).

Dövlət tərəfindən həyat keçirilən quruculuq işləri Şahbuz şəhərinin simasını başdan-başa dəyişdirib. Belə ki, ötən dövrdə şəhərin Heydər Əliyev prospekti və “28 May” küçəsi boyu sıra ilə düzülən Rayon İcra Hakimiyyəti, maliyyə, təhsil, polis şöbələri, baytarlıq və rabitə idarələri, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Şahbuz Rayon Şöbəsi, Əhəlinin Sosial Müdafiəsi, Gigiyena və Epidemiologiya mərkəzləri, Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, Avtovağzal, “Araz” kinoteatrı, Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi, Uşaq Kitabxanası, Yeni Azərbaycan Partiyası Şahbuz rayon təşkilatı, iki tam orta məktəb, 1 məscid, 1 mehmanxana, ahıllar evi ümumilikdə 40-a yaxın təşkilat üçün inşa olunan, yaxud yenidən qurulan binalar Şahbuza şəhər elementlərinə xas görkəm bəxş edib. Bir prospekti, 20-dən artıq küçəsi olan Şahbuz şəhərində ikimərtəbəli binalar üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı, son dövrlər şəhərdə çoxmərtəbəli binaların inşasına başlanıb.

Onu da qeyd edək ki, təkcə Şahbuz şəhərində altı bulaq-abidə kompleksi var ki, bu abidə-kompleksləri mədəniyyət abidələri sayıla bilər.

Nəticə

Naxçıvan zəngin mədəniyyəti, qədim keçmişi olan ulu əcdadlarımızın yaşadığı bir diyardır. Bu qədim diyarın hər daşında, hər qayasında xalqımızın izləri yaşayır. Bu tarix daşlaşmış kitabələrə yanaşı, onun toponimlərində, maddi mədəniyyət nümunələrində qorunaraq günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Ərazidəki toponimlərin əksəriyyəti milli mənsubiyyətinə görə Azərbaycan-türk mənşəlidir.

Aparılan tədqiqatlar onu sübut edir ki, Sak və Bus tayfaları prototürk tayfaları olmaqla, Naxçıvan, onun əzəli və indiki torpaqlarından biri olan Şahbuz rayonunda m.ö. III minilliyin sonları,

II minilliyin əvvəllərində yerli sakinlər olmuş və bu türk tayfasının adı öz mədəniyyət abidələri və onların adı ilə bağlı məntəqə adları günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Naxçıvan diyarının qədim ərazilərindən biri olan Şahbuz bölgəsində Eneolit, Tunc, Dəmir, Antik dövrə və orta əsrlərə aid yaşayış yerləri, qəbir abidələrinin olması onu göstərir ki, bu bölgədə də həyat bütün tarixi dövrlərdə ardıcıl davam etmişdir. Ulularımızın Naxçıvan diyarında özlərindən sonra qoyub getdikləri tarix və mədəniyyət abidələri qədim Naxçıvan diyarının Azərbaycançılıq möhürüdür.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, Şahbuz bölgəsində 139 abidə günümüzdə öz mövcudluğunu qoryub saxlayır. Onlardan 103-ü arxeoloji abidədir. Arxeoloji abidələrin 7-i dünya əhəmiyyətli, 30-u ölkə əhəmiyyətli, 66-ı isə yerli əhəmiyyətli-dir.

Müəyyən edilmişdir ki, dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidələrdən biri Haqqıxlıq nekropolu Şahbuz rayonunun Külüs kəndi yaxınlığında, Külüs çayın sol sahilində hündür təpənin üzərində yerləşir və e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə aid edilir. İkinci arxeoloji abidə isə Şahbuz rayonunun Bığənək kəndindən şərqdə, Batabat yaylağında olan Fərhad evidir. Tədqiqatlardan Fərhad evinin abidələrinin e.ə. I-ci minilliyin sonlarına və eramızın əvvəllərinə aid olduğu müəyyən edilir. Şahbuz rayonu ərazisində mövcud olan üçüncü dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidələrdən biri də Kolanı nekropolu hesab edilir ki, bu nekropol e.ə. I minilliyin əvvəllərində aid edilir. Nekropolda müşahidə edilən müxtəlif piktoqrafik işarələr sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə Gəmiqaya təsvirləri ilə eynilik təşkil etdiyi qənaətinə gəlinir. Dünya əhəmiyyətli olan Kükü nekropolu.ə. III min illiyin sonu, II minilliyin əvvəllərinə, II Sarıdərə nekropolu, e.ə II minilliyin sonuna-e.ə XII-X əsrlərə, Osmantəpə yaşayış yerinin daha qədim tarixə malik olduğu qənaətinə gəlinir.

Araşdırmalar zamanı məlum olur ki, Şahbuz rayonunun ölkə əhəmiyyətli arxeoloji abidələri içərisində istehkam və müdafiə xarakterli qalalar da mövcuddur ki, onlardan biri erkən Orta əsr tarixi ilə bağlı, yuxarıda adı qeyd olunan ölkə əhəmiyyətli Şahpurqala-Şahbuzqaladır.

Nəticə etibarlı ilə demək olar ki, Şahbuz rayonu ərazisində tarixi-memarlıq abidələrindən orta əsrlərə aid qala, bürç, müdafiə istehkamları, həmçinin karvansara, pır, məscid və s. günümüzdə də mühafizə olunur və qorunur. Sonda onu qeyd edə bilərik ki, qədim oğuz yurdu olan Şahbuzda tarixin izləri, maddi və milli-mənəvi dəyərləri bu gün də yaşayır, qədimliyi ilə müasirliyinin ən gözəl çağlarını tarixin səhifələrinə yazmağa davam edir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan tarixi: Qədim dövrdən bu günə kimi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). (1994). Bakı: Azərneşr.

Azərbaycan tarixi (7 cildə, Cild II). (2007). Bakı: Elm.

Bağırov, A. (2002). *Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri*. Bakı: Elm.

Bağırov, A. (2008). *Naxçıvanın oykonimləri (1590–2007-ci il materialları əsasında)*. Bakı: Nurlan.

Baxşəliyev, V. (2008). *Naxçıvanın arxeoloji abidələri*. Bakı: Elm.

Baxşəliyev, V., & Quliyeva, F. (2017). *Naxçıvanın tarixi abidələri*. Bakı: Nurlan.

Baxşəliyev, V. (2021). Osmantəpə yaşayış yeri daş dövrünün ən yeni abidəsidir. *AMEA Naxçıvan Bölməsi. Elmi əsərlər (İctimai və humanitar elmlər seriyası)*, (1). Naxçıvan: Tusi.

Bünyadov, Z. (1985). *Azərbaycan Atabəylər dövləti*. Bakı: Elm.

İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. (1996). Bakı: Elm.

İsmayıl, M. (2008). *Naxçıvan əfsanələri*. Bakı: Elm.

Qəhrəmanova, A. (2021). Şahbuzkənd haqqında. *Naxçıvan Universiteti Elmi əsərlər (İqtisadiyyat, filologiya, tarix, pedaqogika və psixologiya, coğrafiya, riyaziyyat)*, (1). Naxçıvan: Nuh. Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası. (2008). Naxçıvan: Əcəmi.

- Naxçıvan ensiklopediyası (2 cildə, Cild I). (2005). İstanbul: Bakanlar Mediya.
- Naxçıvan ensiklopediyası (2 cildə, Cild II). (2005). Naxçıvan: Əcəmi.
- Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli daşıyan tarix və mədəniyyət abidələri. (2009). Naxçıvan: Əcəmi.
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadiyyatı 90 ildə. (2015). Naxçıvan: Əcəmi.
- Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. (1997). Bakı: Sabah.
- Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. (2001). Bakı: Elm.
- Nemət, M. (1992). *Azərbaycanda pirlər*. Bakı: Azərnəşr.
- Novruzlu, Ə. İ. (2011). *Naxçıvan folkloru* (2 cildə, Cild II). Naxçıvan: Əcəmi.
- Novruzlu, Ə. İ., & Baxşəliyev, V. B. (1992). *Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri*. Bakı: Elm.
- Rzayev, F. (2017). *Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (e.ə. II–I minilliklər)* (2 cildə, Cild II). Bakı: ADPU.
- Səfərli, H. (2017). *Naxçıvanın türk-İslam mədəniyyəti abidələri*. Naxçıvan: Əcəmi.
- Səfərli, H. F. (2017, May–İyun). Şahbuz rayonunda epiqrafik tədqiqatlar. *Dövlət və Din: İctimai fikir toplusu*, 03(50). Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı.
- Təhməsisib, M. (2005). *Məqalələr*. Bakı: Elm.
- Абибуллаев, О. А. (1982). *Энеолит и бронза на территории Нахчыванской АССР*. Баку: Элм.
- Гейбуллаев, Г. А. (1986). *Топонимия Азербайджана*. Баку: Элм.
- Смирнов, К. Н. (1999). Материалы по истории и этнографии Нахисеванского края (Тифлис 1934 г.). Баку: Озан.
- Шопен, И. (1852). *Исторической памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.
- Юсифов, Ю. Б. (1988). Киммери, скифы и саки в древнем Азербайджане. *Кавказско-Ближневосточный сборник*, Вып. 8. Тбилиси: Мецниереба.